

*Każdy człowiek jest pod pewnym względem podobny
do wszystkich ludzi, podobny do niektórych osób
i wreszcie niepodobny do kogokolwiek*

(Murray, Kluckhohn i Schneider, 1953)

WSTĘP

Prezydium Towarzystwa Badań nad Osobowością (Association for Research in Personality), utworzonego w 2001 roku w Stanach Zjednoczonych, zwróciło się we wrześniu 2010 roku do swoich członków z rodzajem manifestu, w którym przedstawiono wyzwania stojące przed psychologią różnic indywidualnych i psychologią osobowości (<http://www.personality-arp.org/wp-content/uploads/about/nsf-challenges.pdf>). Podkreślono w nim znaczenie tych dyscyplin, a zwłaszcza psychologii różnic indywidualnych. Jest to uzasadnione, jeżeli weźmiemy pod uwagę fakt, że w sytuacjach społecznych i ekonomicznych ludzie zachowują się różnie. Pociąga to za sobą ważne konsekwencje życiowe, dotyczące m.in. zdrowia fizycznego i umysłowego, osiągnięć zawodowych, zaangażowania społecznego i, najogólniej rzecz ujmując, dobrostanu jednostki. Celem badań psychologii różnic indywidualnych jest zrozumienie natury, funkcjonowania, źródeł i konsekwencji tych różnic. Wyzwania, które stoją przed tymi dyscyplinami psychologicznymi można, zdaniem autorów powyższego manifestu, sformułować w postaci sześciu następujących pytań (s. 2):

- Pod względem jakich podstawowych wymiarów osobowości i zdolności osoby różnią się między sobą i jak te różnice można mierzyć?
- Jakie jest pochodzenie (źródło) tych różnic?
- Jakie procesy psychologiczne leżą u podstaw różnic indywidualnych w osobowości?
- Do jakiego stopnia i w jaki sposób osobowość jest stała czy też poddająca się zmianie w ciągu życia?
- Jakie są behawioralne implikacje osobowości i jak zmieniają się one w zależności od sytuacji?
- Jakie są długofalowe implikacje osobowości dla konsekwencji życiowych i jak zmieniają się one odpowiednio do rodzaju środowiska fizycznego, społecznego i kulturowego?

W jakimś stopniu w czasie zastanawiania się nad treścią tej książki, jak i w trakcie pisania poszczególnych rozdziałów, te pytania krążyły w mojej głowie. Czytelnikowi zostawiam osąd, czy jej treść wychodzi naprzeciw stawianym przez autorów manifestu wyzwaniom.

Podręcznik *Psychologia różnic indywidualnych*, opublikowany po raz pierwszy w 2002 roku, doczekał się w 2006 roku drugiego wydania. W zasadzie nie różniło się ono istotnie od pierwszego – poza wprowadzonymi korektami i uzupełnieniami jego struktura i przekazane treści pozostały takie same. Wydanie drugie cieszyło się wśród Czytelników, głównie studentów psychologii, uzasadnioną popularnością, ponieważ w roku akademickim 2006/2007 do wprowadzonych standardów nauczania włączono przedmiot „psychologia różnic indywidualnych”. Od tej pory ta dyscyplina jest nauczana na wszystkich polskich uczelniach prowadzących studia psychologiczne. Wspomniany podręcznik jest na krajowym rynku wydawniczym jedynym, który ją reprezentuje, i to tłumaczy, dlaczego jego drugie wydanie doczekało się kilku dodruków.

U schyłku mojej kariery naukowej doszedłem do wniosku, że powinienem – w szerszym niż do tej pory zakresie – zaprezentować obszary psychologii, w których różnice indywidualne zajmują pozycję jeżeli nie dominującą, to przynajmniej na tyle ważną, że warto je rozpatrywać z perspektywy psychologicznej. Pierwotnie myślałem o trzecim wydaniu podręcznika, jednak spojrzenie na problematykę różnic indywidualnych przez pryzmat ponad 50 lat własnych doświadczeń naukowych, a także ogrom publikacji poświęconych temu obszarowi badań, które ukazały się już w obecnym stuleciu, zmusiły mnie do zmiany tych zamierzeń. Zdecydowałem się więc na napisanie książki, która ma raczej status monografii, choć wykorzystana może być także jako obszerny podręcznik akademicki, w którym co prawda zawarte są teksty z drugiego wydania, niemniej w wielu miejscach istotnie uzupełnione, i – co najważniejsze – w którym prezentuję problematy-

kę różnic indywidualnych wykraczającą poza inteligencję, osobowość, temperament i style. Poświęciłem mianowicie oddzielne rozdziały różnicom indywidualnym w takich obszarach, jak inteligencja emocjonalna, kreatywność i zachowanie zwierząt. W ten oto sposób objętość tej publikacji zwiększyła się w stosunku do *Psychologii różnic indywidualnych* niemal trzykrotnie. Tam, gdzie było to uzasadnione, wykorzystałem teksty już wcześniej przeze mnie opublikowane, co dotyczy przede wszystkim takich moich książek, jak: *Psychologia inteligencji* (1997), *Psychologia temperamentu* (2001), a także rozdziałów mojego autorstwa w II tomie redagowanego przeze mnie trzytomowego podręcznika *Psychologia: podręcznik akademicki* (2000), jak również rozdziału „Psychologia różnic indywidualnych” w dwutomowym podręczniku *Psychologia akademicka: podręcznik* (2010; red. Strelau i Doliński) napisanego wspólnie z Bogdanem Zawadzkiem, którego, odwołując się do tego rozdziału, cytuję.

Poza faktem, że wprowadziłem do niniejszej publikacji nową problematykę różnic indywidualnych, pragnę podkreślić również inne jej osobliwości. Wyróżnikiem tej książki – jest to, że prezentowane w niej zagadnienia zostały ujęte z punktu widzenia typowego dla koncepcji cech. Cecha, czy to rozumiana jako względnie stała tendencja do określonych zachowań wyrażająca się w spójnych z nią sytuacjach, czy też jako typowa dla jednostki możliwość efektywnego funkcjonowania (zdolność) w różnych sferach działalności, jest dla psychologii różnic indywidualnych pojęciem kluczowym.

Książka zawiera dużą liczbę ramek – w wielu z nich przedstawiam warsztat badawczy leżący u podstaw omawianej problematyki. To uzasadnia dlaczego tę książkę traktować można jako monografię. Umieściłem je z myślą, by zachęcić studentów i doktorantów głębiej zainteresowanych różnicami indywidualnymi do podjęcia własnych badań, ale także po to, by wykładowcy tego przedmiotu niespecjalizujący się w dyscyplinie różnic indywidualnych mieli szersze rozeznanie w tym obszarze dydaktyki.

Publikacja *Różnice indywidualne* obfituje, w odróżnieniu od znanych mi książek, w dużą liczbę biografów, która przekracza 160. Moją intencją jest przybliżyć Czytelnikowi wszystkie te postaci wybitnych psychologów – w tym także polskich badaczy – którzy wnieśli istotny wkład w reprezentowaną przez siebie problematykę badawczą. W swoisty sposób odzwierciedlają one historię psychologii różnic indywidualnych, a także wpływ na jej rozwój uczonych bezpośrednio niezwiązanych z tą dyscypliną naukową. Przybliżeniu Czytelnikowi tych postaci służy także podawanie w tekście nie tylko nazwiska autora/autorki, lecz także pierwszego jego/jej imienia.

Wszędzie tam, gdzie w obrębie omawianej problematyki opublikowano metaanalizy, do nich się odwołuję. Stanowią one źródło najbardziej rzetelnych informacji o badanych zjawiskach. Wynika to m.in. stąd, że uwzględniają dużą liczbę badań i koncentrują się na tych charakterystykach i zmiennych, które pozwalają na ich łączne potraktowanie – pojedyncze publikacje dają często obraz niespójny, a niekiedy wręcz sprzeczny, badanego zjawiska.

W odniesieniu do wszystkich prezentowanych w książce konstruktów psychologicznych ujmowanych przez pryzmat różnic indywidualnych starałem się w miarę wyczerpująco poinformować Czytelnika o ich funkcjonalnym znaczeniu w relacji do osiągnięć szkolnych i akademickich oraz w pracy, a także do zaburzeń w zachowaniu i psychopatologii. Wszędzie tam, gdzie ważny jest pomiar badanych zjawisk, opisuję służące do jego dokonania narzędzia, z uwzględnieniem dorobku polskich badaczy, choć niekiedy – zwłaszcza gdy są one w Polsce niedostępne – sygnalizuję tylko ich istnienie.

Książka zawiera bardzo bogatą bibliografię – liczba 530 pozycji w drugim wydaniu *Psychologii różnic indywidualnych* powiększyła się do blisko 2000 pozycji, w tym ponad 400 opublikowanych w latach 2005–2013. Bogactwo cytowanej bibliografii także nadaje książce status monografii. Wszystkie one są cytowane w tekście, przy czym uwzględniłem również te, do których nie miałem bezpośredniego dostępu, lecz które przytaczane są przez innych autorów, i na nich się powołuję. Wartości bogactwa bibliograficznego dopatruję się nie tylko w tym, że obrazuje ono ogrom badań prowadzonych na świecie nad omawianymi zagadnieniami, lecz także w tym, że umożliwia Czytelnikowi łatwy dostęp do źródeł, na których oparte są prezentowane teksty.

W tym miejscu nasuwa mi się uwaga, którą adresuję z jednej strony do studentów, z drugiej zaś – do osób decydujących o programach i planach studiów psychologicznych. Przyswojenie materiału wchodzącego w skład psychologii różnic indywidualnych wymaga dobrej znajomości statystyki, toteż wykładanie tego przedmiotu przed opanowaniem wiedzy statystycznej w moim głębokim przekonaniu mija się z celem.

Byłoby daleko idącą przesadą, gdybym stwierdził, że jestem ekspertem od wszystkich prezentowanych tutaj problemów. Moje badania, po raz pierwszy opublikowane w 1958 roku, przez okres ponad 50 lat kon-

centrowały się na poznaniu wszystkich możliwych aspektów związanych z temperamentem. Jednak fakty, takie jak ten, że stworzyłem pierwszą w Polsce Katedrę Psychologii Różnic Indywidualnych, że jestem autorem pierwszego podręcznika w tej dyscyplinie psychologicznej oraz że mam – jak już nadmieniałem – ponad 50-letnie doświadczenie w działalności akademickiej wykraczającej poza granice mojego kraju, ukształtowały we mnie przekonanie, że u schyłku tej aktywności powinienem ją podsumować w postaci przekazanej do rąk Czytelników książki, która dzieli cechy wspólne dla monografii i obszernego podręcznika akademickiego. Poczucie niepokoju, że prezentując tak szeroką problematykę różnic indywidualnych, z której tylko część ogarnia moja kompetencja merytoryczna, mogłem popełnić liczne błędy, spowodowało, że zwróciłem się do grona moich Przyjaciół i Kolegów/Koleżanek z prośbą o uwagi krytyczne, ewentualne uzupełnienia i sugestie. Są to wybitni eksperci w reprezentowanych przez siebie dziedzinach i bardzo wysoko cenię ich opinię. Pragnę podkreślić, że w żadnym przypadku nie spotkałem się z odmową, choć niektóre rozdziały mają objętość skromnej monografii. W rozbiciu na poszczególne rozdziały udzielona mi pomoc w zbliżeniu pod względem rzetelności podanych treści do oczekiwań Czytelnika rozkłada się następująco:

- prof. Włodzimierz Oniszczenko – Rozdział 3. Determinanty różnic indywidualnych;
- prof. Małgorzata Kossut, dr Anna Brzezicka, wybiórczo – prof. Anna Grabowska – Rozdział 6. Korelaty biologiczne inteligencji;
- dr Aleksandra Jaworowska – Rozdział 7. Pomiar inteligencji: IQ – testy – charakterystyki demograficzne – kontrowersje i konsekwencje społeczne;
- prof. Bogdan Zawadzki – Część III. Temperament, obejmująca rozdziały od 9 do 13;
- prof. Magdalena Marszał-Wiśniewska – Rozdział 14. Osobowość jako zespół cech: od Allporta do modelu Wielkiej Piątki;
- dr Małgorzata Fajkowska – Rozdział 15. Rozwój osobowości w kontekście zmienności *versus* stałości i tendencja do sprowadzenia jej struktury do jednego czynnika;
- prof. Bogdan Zawadzki – Rozdział 16. Funkcjonalne znaczenie cech osobowości wchodzących w skład Wielkiej Piątki;
- prof. Czesław Nosal, dr Hanna Bednarek – Rozdział 17. Pojęcie stylu i jego zastosowanie do charakterystyki różnic indywidualnych w funkcjonowaniu poznawczym;
- prof. Irena Heszen, prof. Andrzej Strzałecki – Rozdział 18. Style radzenia sobie ze stresem;
- prof. Anna Matczak – Część VI. Inteligencja emocjonalna, obejmująca rozdziały 19 i 20;
- prof. Edward Nęcka – Część VII. Kreatywność, obejmująca rozdziały od 21 do 23;
- dr Agnieszka Popiel – podrozdział 23.2: Związek twórczości z psychopatologią;
- dr hab. Aleksandra Górecka-Bruzda – Część VIII. Różnice indywidualne w zachowaniu zwierząt, obejmująca rozdziały 24 i 25.

Brak mi słów, żeby podziękować za Ich cenny wkład i trud, który przyczynił się do zwiększonej poprawności merytorycznej i formalnej moich maszynopisów. Bezinteresowny gest moich prywatnych recenzentów zasługuje na najgłębszą wdzięczność. Pragnę jednak mocno podkreślić, że za ewentualne uchybienia, błędy i braki odpowiadam wyłącznie osobiście jako autor ostatecznej wersji maszynopisu książki.

Dług wdzięczności kieruję wobec ponad 160 autorów, którzy udostępnili mi swoje biogramy i zdjęcia, w tym także do krewnych nieżyjących badaczy, wyrażając zarazem zgodę na ich opublikowanie.

Szczególną rolę w przygotowaniu tego maszynopisu, którego realizacja nie byłaby możliwa bez pełnego zabezpieczenia strony organizacyjnej, administracyjnej i technicznej, odegrała moja asystentka, obecnie także doktorantka, Martyna Mikulska (d. Gustak). To Ona dostarczała na moją prośbę wszystkie niezbędne artykuły, wykonała wszystkie ryciny i tabele, stawiała czoło mozolnej procedurze uzyskania praw autorskich, zgromadziła wszystkie biogramy oraz zdjęcia i wreszcie była moją pierwszą i wnikliwą Czytelniczką. Zapewne nie wyliczyłem całego Jej wkładu do tej książki, choć za wszystko, co do niego wniosła, składam Jej wyrazy najgłębszej wdzięczności.

Ta monografia zawdzięcza swoje powstanie wsparciu ze strony Rektora mojej Uczelni. Kiedy przeszedłem na emeryturę na Uniwersytecie Warszawskim, mój długoletni współpracownik i przyjaciel, Profesor Andrzej Elias, poprosił mnie o objęcie funkcji dziekana Wydziału Psychologii w SWPS, na której to uczelni pełniłem i nadal pełnię różne funkcje. Jednak ważny dla moich osiągnięć naukowych wyrażających się w artykułach i publikacjach książkowych, a dotyczy to także moich publikacji dydaktycznych – autorskich i redagowanych, był fakt, że od roku 2001 do chwili obecnej korzystam – za zgodą prof. Andrzeja Eliasza – ze wsparcia asystenckiego w wymiarze pół etatu przeznaczonego wyłącznie do realizacji moich celów badawczych i prac

na rzecz edukacji akademickiej. Bez tej pomocy większość moich publikacji po przejściu na emeryturę nie mogłaby się ukazać i dotyczy to także tej książki. Za to wszystko pragnę Magnificencji wyrazić moją głęboką wdzięczność i najserdeczniej podziękować. Serdeczne podziękowania należą się także obecnemu założycielowi SWPS, Panu Prezesowi Piotrowi Voelkelowi, nie tylko za akceptację takiego, korzystnego dla mnie stanu rzeczy, lecz także za życzliwość, którą mnie obdarza. Władze Wydziału Psychologii SWPS przyczyniły się do współfinansowania tej monografii i trudno nie traktować tego jako gestu solidnego wsparcia – za co serdeczne dzięki! Nie ukrywam, że atmosfera życzliwości, z którą spotykałem się i nadal spotykam niemal na każdym kroku i w każdej sprawie ze strony pracowników SWPS, stanowi od lat niszę, która sprzyjała mojej twórczości naukowej. Wyrazy wdzięczności kieruję pod adresem Kierownictwa Polskiej Akademii Nauk. W sytuacji krytycznej związanej z odmową dofinansowania pierwszej edycji tego dzieła przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego, Prezes PAN profesor Michał Kleiber i Wiceprezes PAN profesor Mirosława Marody oraz ich współpracownicy wyluskali w 2014 roku ze szczupłego budżetu Akademii sumę niezbędną do pokrycia deficytu edycji *Różnic indywidualnych* – deficytu wynikającego po części z konieczności zastosowania bogatej szaty graficznej. Tutaj szczególne wyrazy wdzięczności kieruję pod adresem Pani Elżbiety Kujawskiej za osobiste zaangażowanie w realizację tego przedsięwzięcia od strony formalnej.

Dla osób mojego pokolenia uporanie się z kaprysmi podstawowego narzędzia pracy, jakim jest dzisiaj komputer, nie należy do łatwości. W sytuacji kiedy bezradnie rozkładałem ręce, wspierał mnie w sposób niezawodny mój najstarszy wnuk Wojtek Solarek, już lekarz i doktorant, za co tą drogą pragnę mu serdecznie podziękować. Od wielu lat głoszę pogląd, że bez wsparcia Najbliższych osiągnięcia naukowe, którymi się szczycimy, odbiegałyby od naszych oczekiwań – za to wsparcie, z głębi serca dziękuję mojej Żonie Krystynie, moim córkom – Krystynie i Monice, oraz ich mężom – Jurkowi i Pawłowi, a także całej szóstce moich ukochanych wnuków – Wojtkowi, Mikołajowi, Marcinowi, Kasi, Jankowi i Maćkowi, którzy stanowią źródło wielkiej mojej radości.

W trudnej sytuacji wydawniczej, w dużym stopniu uwarunkowanej tym, że Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego od 2013 r. wstrzymało dopłaty do wydawanych podręczników i monografii, Wydawnictwo Naukowe Scholar podjęło się edycji moich *Różnic indywidualnych* – za to ryzyko kieruję do Profesora Jacka Raciborskiego, Prezesa Wydawnictwa, wyrazy mojej głębokiej wdzięczności. Rozciąga się ona także na niezwykle przyjazną i nasyconą merytoryczną kompetencją atmosferę, która od początku towarzyszy procesowi edytorskiemu. Szczególne podziękowania należą się Pani Annie Raciborskiej, Wiceprezes i Redaktor Naczelnej Wydawnictwa Naukowego Scholar, która z głęboką troską czuwała nad całością procesu wydawniczego, oraz Pani Redaktor Magdalenie Plucie, osobie o wybitnych kompetencjach językowych, za wnikliwą adiustację i pełne zaangażowanie w przygotowanie tej tak obszernej publikacji do druku. Wdzięczność należy się także Pani Joannie Barskiej, która na ostatnim etapie redakcyjnym wychwyciła wiele literówek. Pan Stanisław Beczek zaangażował swoje nieprzeciętne kwalifikacje, by ta skomplikowana w swojej strukturze książka (wraz z wieloczęściowymi indeksami) była właściwie złożona i złamana.